

Történeti változatok eléjiára

Szerkesztette Ferenczi Attila és Hajdu Péter

L'Harmattan
Budapest, 2021

Tartalom

VÁLTOZATOK ELÉGIÁRA

<i>Ferenczi Attila</i> ELÉGIA Hosszabb bevezetés egy irodalmi fogalom problémás történetéről	9
<i>Hajdu Péter</i> A RÓMAI SZERELMI ELÉGIA HATÁRAIRÓL	21
<i>Ács Pál</i> AZ ELÉGIKUS HANGVÉTEL KEZDETEI A MAGYAR LÍRÁBAN Rimay János és Propertius	35
<i>Jörg Schuster</i> A DISTANCIA POÉTOLOGIÁJA A klasszikus német elégia 1750–1800 között	55
<i>Ruttkay Veronika</i> ELÉGIA FÖLDKÖZELBEN Robert Burns százszorszépe és rokonai	85
<i>Komáromy Zsolt</i> AZ ELÉGIA MINT METAMŰFAJ WORDSWORTH <i>KÉT ÁPRILIS REGGEL</i> CÍMŰ VERSÉBEN	117
<i>Simon Gábor – Tátrai Szilárd</i> A MODERN MAGYAR ELÉGIA KOGNITÍV POÉTIKAI MODELLE	133
<i>Tverdota György</i> ELÉGIA A MODERN MAGYAR KÖLTÉSZETBEN	151
<i>Horváth Csaba</i> „MOST KICSIT LÁTSZOM” Három kortárs magyar elégia	167

Török Ervin

ELÉGIA, LÓHALÁLÁBAN

Huszárik Zoltán: *Elégia* (1965)

189

PÁRBESZÉD ROVAT

Hárs Endre

AZ ÖTÖDIK DIMENZIÓBÓL

Fantasztikum Hevesi Lajos novellisztikájában

207

Ács Pál

AZ ELÉGIKUS HANGVÉTEL KEZDETEI A MAGYAR LÍRÁBAN

Rimay János és Propertius

„GRAMMATICI CERTANT”

Az elégia eredetéről és műfaji jellegzetességeiről folyvást vitatkoznak az irodalomtörténészek – miként már Horatius is írja az *Ars poetica*-ban: „grammatici certant, et adhuc sub iudice lis est” (Hor. *Ars poetica* 78. „még a tudósok közt vita tárgya, s a per ma se dönt el”).¹ Az elégia fogalmát így határozta meg 1802-ben Budai Ézsaiás, debreceni professzor: „A bevett szokás szerint olyan vers nemét térszen, melyben valaki valamiről érzékenyen panaszolkodik ugyan, de indúlatja ki nem ront, és magában ebben a panaszolkodásban talál mintegy vigasztalást, és ebben különböztetődik meg a lyricus versektől.”²

Most arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon mennyiben tekinthető újdonságnak a magyar költészetben ez a 18–19. század fordulóján uralkodó, és mindmáig releváns³ szemlélet, amely – a nagy kortárs európai irodalom-esztétákkal egybehangzóan – egy sajátosan mélabús hangulatban ragadja meg az elégia lényegét? Voltak-e olyan versszerzőink már a neoklasszicizmust megelőző évszázadokban, akik – kimondva-kimondatlan – közel kerültek az elégikus költészet Schiller,⁴ Herder,⁵ Friedrich von Schlegel,⁶ Coleridge⁷ és Budai Ézsaiás megfogalmazta eszményeihez? Akadtak-e olyan magyar költők már a reneszánsz és barokk idején, akik – ókori elégikusok követőiként – az elveszett tökéletesség és az el nem ért bizonyosság⁸ feletti rezignált szomorúság hangján szólaltak meg? A kérdés nem egészen akadémikus. Arra is vonatkozik, hogy vajon élesen el kell-e választanunk egymástól az irodalmiságról vallott romantika előtti és romantika utáni (posztromantikus) képzeteket?⁹ *Teljesen* másként kell-e tekintenünk a mintakövető, imitatív, „objektív” régi magyar költészetre, mint a „szubjektív” modernre?

¹ Muraközy Gyula ford.

² Budai 1802: 58–59.

³ Szávai 2017

⁴ Schiller 2005: 296–313; vö. Safranski 2007: 420–424.

⁵ Meyer-Sickendiek 2005: 115–146; Csetri 2007: 101–102.

⁶ Safranski 2007: 427–428.

⁷ Bloomfield 1986: 148.

⁸ A Németh G. Béla által szerkesztett *Az el nem ért bizonyosság* (1972) című ikonikus tanulmánykötet hatásáról lásd: Bónus 2017: 26.

⁹ Kulcsár Szabó 1996

A felvilágosodás előtti magyar nyelvű irodalom története alig foglalkozott az elégiaműfaj elvi kérdéseivel. Nyilvánvalóan azért, mert a 18. század második fele előtt magyarul nem írtak olyan verset, amelyet akár költője, akár olvasója elégiaként határozott volna meg. A mély műfaji tudatossággal művelt magyar elégiaköltészet kezdete és kibontakozása egyértelműen a klasszika, a szentimentalizmus és a romantika korához köthető.¹⁰ Ebből fakad az is, hogy senki sem beszél elégikus „hangvételről”, „beszédmódról”, „líramodellről”, „elégikusságról” a régi magyar irodalomban, hiszen az (a közvélekedés szerint) alapjában véve a posztromantika sajátja.¹¹ A probléma mégsem ennyire egyszerű. A „hangnem” és a „műfaj” nem azonos fogalmak. Akkor sem azok, hogyha a tónust (hangnemet, hangvételt) egy műfaj nevével jelöljük, és azt mondjuk rá, hogy „elégikus”. Az azonosság fordítva sem állna fenn, akkor sem, ha netán az elégiaműfaj legfontosabb ismérvének az elégikus hangnemet tekintenénk. Következésképpen mind az elégia, mind pedig az elégikus hangnem létezhetek és léteztek is már jóval a romantika kora előtt, anélkül azonban, hogy elméletben is szorosan összekapcsolták volna a két fogalmat.¹²

Az újlatin humanista költészetben a 15. századtól Európa-szerte divatozott az elégia, jórészt az ókori klasszikus elégisták nyomdokain haladva, azokat imitálva.¹³ Az antik (és neolatin) elégia a személyes érzések kifejezésére alkalmas, meglehetősen széles tematikájú médium volt.¹⁴ Jól ismerték természetesen Magyarországon is mint *latin* verseműfajt már a régiségben, elég itt Janus Pannonius elégiáira utalni.¹⁵ A latin és újlatin irodalom szakértői azonban óva intenek attól, hogy a romantika és a posztromantika elégiaszemléletét visszavetítsük akár az ókori elégiaköltők, akár az újlatin elégikusok műveire. Helyesen hívja fel a figyelmet Pirnát Antal arra, hogy Janus Pannonius *Búcsú Váradtól* című híres költeményét összes fordítója (és sok tudós magyarázója) félreérti, amikor elégiaként értelmezi, noha a vers a „humanista poétika fogalomrendszere szerint nem elégia”. Már csak azért sem, mert a mű refrénes catullusi hendecasyllabus-sorokban és nem disztichonokban íródott. Pirnát ekként folytatja Janus-elemzését: „De valószínűleg nem elégia a modern poétikai fogalmak szerint sem. Valamennyi fordításának az a hibája, hogy túlságosan is elégikus hangulatú. A valóságban a vers alaphangulatát nem a fájdalom és a lemondó szomorúság jellemzi, hanem

¹⁰ Szegedy-Maszák 1977

¹¹ Lőrincz 2005. – Itt eredendően Herder tónuselméletére gondolhatunk. Jellemző módon a tisztán neoklasszikus felfogást követők (ilyen volt Kazinczy Ferenc is) számára a tónusok nem voltak műfaj-meghatározó tényezők. Számukra csakis a forma döntött arról, hogy egy-egy vers milyen műfajú. Csetri 2007: 102.

¹² Bloomfield 1986: 150.

¹³ Perosa-Sparrow 1979; Scollen 1967

¹⁴ Howatson 2013: 226.

¹⁵ Janus elégiáinak új kritikai kiadása: Janus Pannonius 2014

az optimista dicsekvés és az úti készülődés derűs izgalma.”¹⁶ A tanulmányíró tehát az „elégikus hangulat” fogalmát a „modern” (azaz posztromantikus) ízléshez kapcsolja, teljesen elválasztva azt a régiségtől. Ebben talán nincs egészen igaza. Abban viszont igen, hogy egy nem-elégikus versformában írt költeményt (a *Búcsú Váradtól* márpedig ilyen) egyetlen neolatin költői iskola sem értelmezhetett elégiként,¹⁷ mivel a klasszikus (és neoklasszikus) elégia fogalmához szorosan hozzátartozott az „elégikus sorpár”, vagyis a disztichon mint versforma.¹⁸ Bizarrnak tűnik a Janus-kiadók és filológusok értelmezői buzgalma, amivel a *Búcsú Váradtól* elégia-volta mellett érvelnek, hol modern, hol történeti poétikai (vagy annak látszó) argumentumokkal.¹⁹

A 16. századi magyar vers poétikájáról szólva még határozottabban különbözteti meg a „régii” (hagyománykövető) és az „új” (romantikus, illetve modern) elégikusságot Horváth Iván, amikor Balassi Bálintról szóló monográfiájában az *elegiacum* poétikai fogalmát a régiségben az *epigrammaticum* ellentétpárjaként kizárólag a költemény hosszára vonatkoztatja: a régi *elegiacus* poéták hosszú (valójában középhosszú) verseket írtak, az epigrammaköltők pedig rövideket.²⁰ Horváth – és az általa képviselt történeti poétikai iskola – egyszerűsre el is választja egymástól az *elegiacum* és az elégia fogalmát. A 16. századi magyar versek (szintén Horváth Iván által szerkesztett) repertóriumát egyetlen művet sem említ elégiként.²¹ A magyar reneszánsz történeti poétika iskolája nem számol magyar nyelvű elégikkal a korai újkorban. A klasszikus és neoklasszikus elégiaműfajt pedig (sok klasszika-filológussal összhangban) tisztán formai szempontból értelmezi: elégianak számít minden disztichonokban írt középhosszú költemény.²²

¹⁶ Pirnát 2018, 15. – A Pirnát Antaltól kifogásoltakhoz hasonló pesszimiztikus (és megalapozatlan) értelmezést olvashatunk az *Egy dunántúli mandulafáról* című híres Janus-versről: Jankovits 2012b

¹⁷ Jankovits László szerint viszont – retorikai karaktere okán – „ezt a verset a 15. századi előírások szerint is inkább olvashatjuk elégianak, mint epigrammának”. Jankovits 2012a: 48.

¹⁸ Howatson 2013: 226.

¹⁹ Ez a Janus-vers a régii, 16. századi kiadóknál sohasem szerepelt az elégiai csoportjában. Bizonyos formai megfontolásból az epigrammák közé tették, ami elsősorban azt jelenti, hogy semmiképp sem értelmezték elégiként. V. Kovács Sándor kétnyelvű kiadásában került át az elégiai csoportjába modern elégiaelméleti indoklással (Janus Pannonius 1987: 701–702.), majd az újonnan megjelent kritikai kiadás (Janus Pannonius 2014) visszahelyezte az epigrammák közé. – Az elégia fogalma – ezzel szemben – a latin költészetben elsősorban a versformához, az „elégikus sorpárhoz” kapcsolódik. Tematikailag sokféle lehet. Janus Pannonius Ovidius nyomán fejleszti ki, és tőle örökli meg panaszos elégiainak tematikáját (*Az árvízről, Álomhoz*). Az ovidiusi „elégikus panasz”-ról lásd: Tamás 2020: 18.

²⁰ Horváth 1982: 93.

²¹ Horváth 1992 I: XV–XVII.

²² A Janus követő Jagelló-kor magyarországi humanistái (is) előszeretettel írtak – antik, helleisztikus hagyományokra visszavezethető – vegyes tárgyú „narratív latin elégikat” (a fogalomról: Bessone 2013: 42.). Az „elegia” megnevezés ezekben az esetekben elsősorban a disztichonos versformára vonatkozik. Ábel 1880: 13, 17, 56; Ábel-Hegedüs 1903: 487, 490 stb.; Palotás 2015. Nagyszombati Márton 1522-ben vagy 1523-ban szerzett hosszú, a török elleni

Más, a történeti poétika körein kívüli elemzők persze bármely régi magyar költeményt hajlamosak elégiának nyilvánítani, amelyben felfedezni vélik a „líraiságba hajló nosztalgiát”.²³ A 16–17. századi magyarok azonban – minden jel erre mutat – jóval konkrétabb tartalmi és hangulati jelentést tulajdonítottak az elégiának. Az 1585-ben megjelent Calepinus-szótár fordítója, Laskai Csókás Péter „siralmas ének”-ként értelmezi az *elegia* szót, azonnal ajánlatot is téve a szó magyarítására: *alagyán*nak vagy *alagyás vers*nek nevezve a műfajt.²⁴ Nyilvánvaló, hogy a humanizmus korának műfaji szemlélete elsősorban a halottkultusszal, illetve a bibliai ihletésű lamentációkkal és jeremiádokkal kapcsolta össze az elegia fogalmát.²⁵ Nem véletlen, hogy a magyar szerzőket is közlő neolatin versantológiaiák a sírköltészet egyéb műfajú alkotásaival – elogiumokkal, epitaphiumokkal, epicédiumokkal és halotti epigrammákkal – egybefoglalva közlik az elégiákat.²⁶

Mindazonáltal az igen jelentékeny mennyiségű magyar nyelvű sírköltészet egyetlen alkotását sem nevezték elégiának a kortársak. Az *alagya* szó sem terjedt el a gyakorlatban²⁷ mindaddig, amíg a deákos költők a 18. század második felében fel nem fedezték újra.²⁸ Rendelkezésünkre áll a 17. századi magyar nyelvű halotti költészet teljes körű, sok szempontú gépi nyilvántartása.²⁹ A számba

---

küzdelemre buzdító disztichonos „opusculumát” is ebből a formai okból nevezte „elégikus” műnek Udalricus Fabri a költeményhez írt ajánlásában. Horatiusnak az elégikus sorpárt jellemző szavait (Epist. 2. 3. 75.) idézi itt Fabri. Ábel–Hegedűs 1903: 217. Vö. Balázs 1958: 366.

²³ Janus Pannonius 1987: 701. Más mérvadó kiadók is „elégiaként” határoznak meg nem-elégikus versformájú neolatin verseket. Niccolò d’Arco *De morte matris* című hexameterekben írt gyászverse a modern kiadásban ezt a címet kapja: *Elegy on the death of her mother*. Perosa–Sparrow 1979: 215.

²⁴ A későbbi szótárírók, Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc szintén átvették az *alagyát*, de semmi jel nem mutat arra, hogy a szó a 17. században átment volna a gyakorlatba. Csak annyi bizonyos, hogy ez az igen korai „nyelvújítás” eredményeként keletkezett szó divatba jött a 18. századi második felében meginduló deákos költészet időszakában, és pl. Rájnys József és Révai Miklós magyar *alagyáiban* élt tovább. Császár 1914: 207.

²⁵ Lásd például Káthay Mihály Balassi Ferenc hősi halálát (1594) elsirató elégiáját: Rimay 1994: 19. Vö. Bloomfield 1986: 152.

²⁶ Imre 1995: 38.

²⁷ Legalábbis egyelőre csak a szótárakból ismerjük a szót a 18. század második felénél korábbról. Meglehet persze, hogy az iskolai oktatásban, iskolai elemzéseknél használták a disztichonos középhosszú vers megnevezéseként. Sok iskolai szöveg számított elégiának: Ovidius, Horatius, Tibullus, Propertius versei. Az *alagya* mellett bevezetett *purgoma/epigrama, agolka/ekloga, laskamérom/hexameter* sem terjedt el, tehát valószínűleg mindezeket a magyar terminusokat Laskai Csókás Péter találta ki.

²⁸ A deákosok általában a disztichonra értették az *alagyát*. A *Mondolat* helytelen, magyartalan magyarításnak tartotta (Szalai 1980: 470.), és később ki is veszett, miként azt a Czuczor–Fogarasi-szótár megjósolta. NySz I: 53; TESz I: 125. 1790-ben, az első magyar verstani kézikönyv szerzője, Földi János a magyar nyelven szerzett disztichonokat nevezte *alagyás* verseknek. Földi 1962: 14. Ugyanezt gondolta Révai Miklós is, „úgy okoskodva, hogy mivel a klasszikus költészetben az elegia versmértéke a distichon volt, minden distichonban írt költemény, tekintet nélkül a tárgyára, elegia”. Császár 1914: 207.

²⁹ Szentirmai 2001.

vett 218 halotti vers között egyetlen elégia sincs. Ennek alighanem formai okai lehetnek. Azok a magyarok, akik többé-kevésbé tisztában voltak az elégia fogalmával, azt is pontosan tudták, hogy ez a műfaj erősen kötődik a disztichonos versformához, ezért nem használták az igen változatos formákban írt magyar siratóénekek meghatározására.

Eközben Sylvester János³⁰ nevezetes felfedezése nyomán a magyar költészetben már a 16. század első felében megjelent az elégikus versforma, a disztichon.³¹ Földi János, az első magyar verstani kézikönyv szerzője 1790-ben össze is gyűjtötte azokat a magyar nyelvű disztichonokat, amelyeket Sylvester óta magyar „alagyás versekben” szerettek.³² Földi kutatásaiból is nyilvánvaló az, amit a modern filológia is igazolt, hogy ezek között a versezetek közt – egészen a 18. század második feléig – elégiaiak nem találhatók. A magyar elégiaiköltészet a 18. századi neolatin jezsuita irodalomban³³ jártas magyar versszerzők újítása volt.

A 16–17. századi magyar költők tehát jól ismerték a klasszikus és klasszicizáló elégia fogalmát, és rendelkezésükre állt a magyar nyelvű időmértékes sorok megalkotására alkalmas verselési eljárás is. A kettő összekapcsolására azonban ekkor még nem történt kísérlet. A műfaj hiányzik a kora újkori magyar költészetből. Valószínűleg azért, mert a magyar irodalmi nyelv („lingua vulgaris”)³⁴ lassabban fejlődött, mint más nyugat-európai (és némely kelet-európai) nyelvek, ezért Magyarországon csak megkésve alakult ki az európai reneszánsz és humanizmus esztétikai normái szerint formálódó magyar nyelvű költészet. Éppen ezért kell különös figyelmet fordítanunk azokra a kiemelkedő (és ritka) 16–17. századi magyar alkotókra, akik az antik klasszikusok korszerű értelmezése révén igyekeztek autochton magyar költészetet teremteni.

HALÁL ÉS MEGDICSŐÜLÉS

Mai fejjel elképzelni is alig lehet, hogy a 17. század legelején milyen nehézségekkel kellett szembenéznie Rimay Jánosnak, Balassi Bálint legjobb költő-tanítványának, amikor egyik versének kiindulópontjául Propertius egyik elégikus sorpárját (Prop. 3. 1. 23–24.)³⁵ választotta:

³⁰ Sylvester János latin nyelvű narratív elégiaiát is szerzett: *De bello Turcis inferendo elegia*, Bécs, 1544. Balázs 1958: 331–352. Az „elegia” megnevezés itt elsősorban a versformára vonatkozik.

³¹ Horváth 1956

³² Földi 1962: 14–15.

³³ Szádóczki 2014

³⁴ Ferenczi 1921

³⁵ „holtom után az utókor mindent többre becsül majd / hantjaimon hamarább említi száj a nevem” (Jékely Zoltán ford.) – Kissé furcsán hangzik ma már, de fontos tartalmakat tár fel Csengeri János 19. századi fordítása: „Bevon a múlt mindent varázsával szebben, / Sírból kitör a név s szájrul-szájra száll.” Csengeri 1897: 75. – Csengeri nem disztichonokban, hanem ütemhangsúlyos versekben fordította le ezt a Propertius-verset.

*Omnia post obitum fingit maiora vetustas,
Maius ab exequiis nomen in ora venit.*³⁶

Az idő ósága nevel magas fákat,
Mint tél után nyár hoz kórókra virágot,
Így koporsó terjeszt hírnek, névnek magot,
Halál sötétjéből hozván rá világot.

Ne várd hát éltedben, bár nagy érdemű légy,
Hogy itt holtod előtt nagy böcsületet végy,
Híredet, nevedet tapodja sok irégy,
Mindazáltal jó légy, s mással is sok jót tégy.

Bízd az jövődökre érdemed jutalmát,
Ha szolgáltad időd vékony alafát³⁷ ád,
Te az célra vigyázz, s az centrumot találod,
Ne várd halandóktól, s az Úristen megáld.³⁸

Amikor Rimay ezeket a sorokat leírta, még csak csírájában létezett olyan magyar irodalmi nyelv, amely megfelelően tudta volna közvetíteni Propertius (és a többi latin klasszikus) verseinek csiszolt szóképeit és alakzatait.³⁹ A közvetlen példát ebben is Balassi Bálint jelenthette számára, aki neolatin források (latinul költő petrarkisták) közvetítésével – számos Propertius-fordulattal épített be költészetébe.⁴⁰ De egyéb olvasmányélmények is hathattak Rimayra. Propertius az újlatin költők kedvenc imitációs forrása volt Petrarcatól Johannes Secundusig, Aeneas Sylviustól (aki Propertius nyomán Cynthiának nevezte kedvesét)⁴¹ Petrus Lotichius Secundusig.⁴² Propertius egyébként is az egyik klasszikus alapolvasmánya lehetett Rimaynak, aki kiváló latin stílusista és humanista volt.⁴³

A magyar költő egyáltalán nem is kívánta *tolmácsolni* Propertius szavait. Sokkal inkább arra törekedett, hogy anyanyelvén is létrehozza azt a propertiusi „színezetet”, amit az antik grammatikusok *color*nak neveztek.⁴⁴ A *color* összetett fogalom volt: egyaránt jelentette egy költő vagy egy műfaj sajátos tematikájából fakadó

³⁶ Rimay nem nevezi meg az elégikus sorpár forrását. Még az 1955-ös kritikai kiadás sem azonosította az idézetet, elsőként Rimay írásainak 1992-es kiadása jelölte meg Propertiust mint a mottó szerzőjét. Lásd a 35. jegyzetet.

³⁷ alafa: jutalom, zsold, méltóság, tisztség (oszmán-török eredetű szó): TESz I: 125.

³⁸ Rimay 1955: 148–149; Rimay 1992: 149.

³⁹ Ács 2001

⁴⁰ Eckhardt 1972: 206–212.

⁴¹ Perosa-Sparrow 1979: 29.

⁴² Gavinelli 2006; Zimmermann 2006: 418.

⁴³ Ritoókné 1982

⁴⁴ Roller 2001; Hollis 2006: 99–100; Reinhard 2006: 210.

jellegzetes retorikai, poétikai és zenei nyelvhasználatát, mai szóval beszédmódját, és a mindezek által létrejött különös hangulatot. Az ókori rétorok felfogása szerint az elégikus *color* pl. lehetett bús, vidám, melankolikus, dallamos, tudós vagy visszafogott.

Lássuk először, milyen elemekből tevődött össze a vers kiindulópontjául (invenciójául) választott propertiusi elégia-részlet⁴⁵ *color*ja. A szóban forgó latin sorpár legszembetűnőbb propertiusi témája a halál és a temetkezés. Ez határozza meg a szöveg alapvetően bús, az elmúlás felett borongó hangulatát. Ám – paradox költői logika folytán – a halál, a temetés (*obitus, exequiae*) nem értékvesztést, hanem, épp ellenkezőleg, értéktelített állapotot, vagyis az értékek gyarapodását, növekedését, „öregbedését” (*vetustas*) hozza magával.

Az élet halál utáni folytatódása Propertius költeményeinek egyik visszatérő motívuma: „Sunt aliquid Manes: letum non omnia finit, / luridaque evictos effugit umbra rogos” – „Élnek a lelkek; nincs a halállal vége a létnek, / elrepülő árnyunk győztes a máglya fölött.”⁴⁶ (Prop. 4, 7, 1–2.) A holtak lelkeit Propertius vagy a régi római vallás alvilági isteneinek nevéen (*Manes*), vagy az elhunytak árnyaiként (*umbra*) szólítja meg. A propertiusi *Manes* (a szó csak többes számú alakban létezik) pontos létállapota meghatározatlan. Jelenthet a sír körül keringő, vagy a hamvak mellett, az urnában megbúvó⁴⁷ temetői kísértetet, vagy a halott lelkének más túlvilági formáját is.⁴⁸ A földhöz kötött *Manes*től mindig megkülönböztetett *umbra*⁴⁹ sokkal illékonyabb, mozgékonyabb, fölfelé törő létező. A költőt mindkét lélekformájának túlvilági sorsa foglalkoztatja. Mégis úgy tűnik, hogy a földi maradványoktól már elvált, de azokhoz mégis erősen kötődő *Manes* sorsa az, amihez gazdagabb lírai képzetköröket társít, ezáltal a temetői költészet egy sajátos válfaját hozza létre.

Éppen ez a letargikus, sápadt, síri lény az, amelyre Propertius elégiáinak világában, így a Rimay János idézte sorokban is túlvilági boldogság vár. Ő az, „akinek” hírnév és dicsőség a jutalma, noha sorsa már beteljesedett. Övé lesz az a „nagyobb név” (*maius nomen*), amely a távoli jövőben ott zeng az emberek ajkán (*in ora venit*). Amennyiben helyes az a (Rimay korában még ismeretlen) coniectura, amely az első szót (*omnia*) *famae*-ra javítja,⁵⁰ akkor ez az üzenet még erőteljesebb. A római lírikus saját képzeletbeli gyászszertartását (apoteózisát) írja le ebben a költeményben. Kallimakhosz és a Kós szigetéről való Philétasz, a híres görög elégiaszerzők lelkeit (*Manes*) szólítja az első sorban, fohászodik, hogy tárják ki neki berküket, mivel ő adott elsőként az eredendően görög elégikus dallamnak latin lendületet. Megkezdődik a végső diadalmenet, saját

⁴⁵ Mint fentebb (33. és 35. jegyzet) láttuk, Rimay nem jelölte meg a mottó forrását.

⁴⁶ Kerényi Grácia ford.

⁴⁷ „accipiat Manis parvula testa meos” Prop. 2. 13, 32. („s szellemem elbúvik egy kicsi urna ölén”) (Horváth István Károly ford.)

⁴⁸ Cumont 1922: 4, 18, 47, 63, 65; Panofsky 1964: 37.

⁴⁹ Cumont 1922: 79.

⁵⁰ Richardson 1976: 320.

elégiaköltészetének Múzsája vezeti azt (10. sor). Ez a Múzsza nem azonos a kilenc többivel, annyira újszerű a proprius elégia művésze, hogy külön, tízedik Múzsza jár neki.⁵¹ Díszes szekéren utazik a költő, kicsiny Amorok ülnek mellette, és mögé felzárkózva kocsijukon követik őt a költők, ám csak követnék, mivel (az alexandriai görög elégikusok kedvenc toposzát⁵² alkalmazza itt a költő) szűk a szekérút, csak kevesen férnek el rajta.

Az ókori olvasó számára teljesen egyértelmű volt, hogy gyászmenetről van szó. A költő-elődök *Maneseinek* invokációja a vers első sorában felidézte a római halotti szertartásokat, melyeken, így hitték, az ősök *Manesei* is ott ültek a gyászolók között.⁵³ Csakhogy Propertius nem vér szerinti őseit, hanem költő-elődeit szólítja magához. A Múzsák és a szekér halotti szimbólumok. A Múzsák halottvezetők, alakjaik ott díszlenek a faragott kőszarkofágokon: a megdicsőültek lelke díszes kocsikon emelkedik a magasba.⁵⁴ A halott a félistenek sorsában osztozik.

De nemcsak hősi tettekkel lehetett elérni ezt a dicső célt. Az antik halálképzetekben fontos szerepe volt a filozófia, a művészet és az irodalom terén szerzett intellektuális érdemek révén elnyerhető halhatatlanságnak. A Múzsák ezt az egyszerű elvont és konkrét öröklétet voltak hivatva biztosítani.⁵⁵ Az elégiaköltő számára konkrétan saját alkotásai szavatolták az öröklétet. Az egész vers nem más, mint egy határozott költői program⁵⁶ meghirdetése: a Propertius által művelt elégiaműfaj felmagasztosítása az eposszal szemben.⁵⁷ Sírjához, csontjaihoz (s a mellettük lakozó *Maneséhez*) zarándokol majd a lelkes utókor: Róma később született nemzedékei, és kárpótolják majd azért a mellözöttségért, ami életben osztályrésze volt. A Múzsák (a Pegasidák) *lány* koszorúval díszítik a fejét. (Horatius meglehetősen nyíltsággal gúnyolódott Propertius önteltségén, pöffeszkedésnek tartotta az ilyenforma ön-megkoszorúzást.)⁵⁸ Ez a lány girlandokból font *corona* (szemben az eposzköltészet kemény, *dura coronájával*) egyértelműen a szerelmi elégia felmagasztosulása – egyúttal egy újabb halotti szimbólum.⁵⁹ Propertius minden olvasója tudja, hogy költői ihletének valódi forrása az a versértő és –olvasó, művelt hölgy (*docta puella*: Prop. 2. 11. 6), akit ő Cynthiának nevez.⁶⁰ Ezt az erotikus inspirációt a sírba is magával viszi a költő, abban a biztos tudatban, hogy ha Cynthiával együtt lakik majd ott, és poraik egymás mellett pihennek meg, akkor szellemeik a síron túl is szerethetik majd egymást (Prop. 2. 26/b. 37).

⁵¹ Csengeri 1897: 240; Richardson 1976: 319.

⁵² A szűk szekérút metaforája Kallimakhoszra vezethető vissza. Hollis 2006: 111.

⁵³ Cumont 1922: 54.

⁵⁴ Panofsky 1964: 24. Panofsky ugyanitt felhívja a figyelmet Horatius versére is (Carm. 1. 1. 4–6.), ahol a szekér és a szekérvény hasonlóképpen a megistenülés szimbóluma.

⁵⁵ Ács 2006: 134–135 – további szakirodalommal.

⁵⁶ A 2. könyv utolsó, 34. elégiájában felvázolt nagy ívű költői program kifejtése a 3. könyv 1. és 2. elégiájában folytatódik. Richardson 1976: 322.

⁵⁷ Maltby 2006: 168–180.

⁵⁸ Hor. *Ep.* II. 96.

⁵⁹ Maltby 2006: 169.

⁶⁰ Fantham 2006; Hajdu 2020: 130.

A szóban forgó költemény is ezekbe a „régí körökbe” tér meg, abban bízva, hogy szeretőjét mindig, a síron túl is öröme gerjesztheti dalaival.⁶¹ Propertiusnál tehát igen gyakorta kapcsolódik egybe a halál és a szerelem,⁶² sokan egyenesen a wagneri *Liebestodot* előlegező „szerelmi halál” költőjének tartják őt.⁶³ Egyszersmind egyesíti az elégia két fontos változatát: a szerelmi elégiát a halotti elégiával.⁶⁴

Vajon mennyire tudta, mennyire akarta feleleveníteni ezt az antik elégikus *colort*⁶⁵ a késő reneszánsz idején alkotó Rimay János? A propertiusi *color* fogalmába beletartozott egy jó adag mesterkéeltség is. Ezt a költő bevallottan hellenisztikus, Kallimakhosz-követő stílusára szokás érteni. Láttuk, hogy Horatius nem is rejtette véka alá szarkazmusát ezzel kapcsolatban, megcsipkedve az egymást „Alcaeusnak”, „Callimachusnak”, „Mimnermusnak” nevező elégista hencegőket.⁶⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Rimay Jánost a magyar „manierizmus” legjelentősebb költőjeként tartják számon.⁶⁷ A késő reneszánsz kor manierista stílusának előzményei közt a klasszika-filológia felfedezni véli az antik „manierizmust” is. Nem lehet véletlen, hogy a klasszikus formáktól és eszményektől elmozduló, a búra igencsak hajlamos Rimay⁶⁸ rátalált az excentrikus, „hellenisztikus” Propertiusra.

Az idő ósága kezdetű háromszakaszos vers első strófájában, a harmadik sortól kezdve szintén megjelennek a halál, az elmúlás hangulatát idéző propertiusi verselemek: „Így koporsó terjeszt hírnek, névnek magot, / Halál sötétjéből hozván rá világot.” Milyen jól rímel erre Csengeri János Propertius-fordítása: „Sírból kitör a név.”⁶⁹ Első olvasáskor akár gyász-költeménynek is gondolhatnánk a művet. A versben azonban nincs megnevezve semmilyen halott, a halál képzelettel teljesen elvont gondolatkörökben forog. Két egymással ellentétes metafora: a *koporsó* és a *mag* jeleníti meg az értékvesztésből fakadó értéktelített állapot propertiusi ellentmondását, miként ezt Kovács Gábor a versről szóló dolgozatá-

⁶¹ „Carminis interea nostri redeamus in orbem, / gaudeat ut solito tacta puella sono. („Megtérek dalaimmel mégis a régi körökbe, / játszi, bevált szavakon gyúljon öröme a lány.) A kora újkori kiadók, Marc-Antoine Muret és Joseph Justus Scaliger a 3. 1. és 3. 2. elégiát a kéziratot hagyományjal ellentétben lényegében egy műként fogták fel, de a 40. sor után új számozást kezdtek. Ennek megfelelően a vers itt említett utolsó két sorát, ahol a *puella* is szóba kerül, a régi kiadások, valamint az első mérvadó kritikai kiadás és így a magyar fordítások (Csengeri Jánosé és Jékely Zoltáné) is az elégia 39–40. soraiként hozzák (Lachmann 1829: 65; Csengeri 1897: 75 Szepessy 1962: 214.). Ám a 20. század fontos edíciói, visszatérve a kéziratot hagyományhoz, már a következő elégia elejére teszik ezeket a sorokat. Richardson 1976: 94.

⁶² Egy Tibullus halálára szerzett antik epigramma a szerelmi gyászban véli megragadhatónak az elégia lényegét: *elegis molles qui fletet amores*. Bessone 2013: 45.

⁶³ Papanghelis 1987: 199–216.

⁶⁴ Luck 1959; Holzberg 1990; Maltby 2006: 160–168; Hajdu: 2020

⁶⁵ Borzsák 1975.

⁶⁶ Hor. Epp. 2. 99–101.

⁶⁷ Ács 2008

⁶⁸ Szilasi 2008: 258–260.

⁶⁹ Csengeri 1897: 75.

ban részletesen kimutatta: „a minőségi változást létrehozó folyamatok... *a halál állapotából indulnak ki és az élet felé vezetnek*”.⁷⁰ A koporsóból terjedő *magról*, vagyis a pusztulásból megszülető életről folytatott rezignált elmélkedés tehát úgy utal az antik költő fentebb elemzett lírai paradoxonára, hogy egyszersmind kiszakítja eredeti – az antik halálképzetekhez szorosan kötődő – kontextusából, és mintegy filozófiai szintre emeli azt. Abban is eltér Rimay verse Propertiusétól, hogy míg a latin költő hol a görög poéta-elődeihöz, hol Róma városához, hol a Múzsákhoz intézi szavait, addig Rimay lírai énje önmagát szólítja meg. Az önmegszólítás gesztusában viszont tetten érhető Propertius elégiáinak felfokozott szubjektivitása.⁷¹ Így jön létre a magyar líra első önmegszólító költeménye – évszázadokkal a romantika kora előtt.

A lírai paradoxon második elemének, a *magnak*⁷² a kibontása teszi ki a rövid költemény kétharmadát: erről szól a második és harmadik strófa. Ezekben a szakaszokban voltaképpen Propertiusnak a mottóul választott disztichont megelőző sorpárját (Prop. III. 1. 21–22.) dolgozza fel Rimay: „at mihi quod vivo detraxerit invida turba, / post obitum duplici faenore reddet Honos” – „Mind, amit éltemen át az irigy tömeg elvesz előlem, / vissza a holtom után kétszeresen kapom én.” Ez a jelenkort a messze jövővel összevető elégikus lírai gesztus hordozza a vers alapüzenetét.

Hogy ezt jobban megértsük, tudnunk kell, hogy a szóban forgó Rimay-vers kiemelt helyet foglal el a költő önmaga által megkomponált versgyűjteményében:⁷³ nevezetesen annak záró darabja. Egyértelmű tehát, hogy Rimay saját költői programját foglalja össze itt, pontosan úgy, ahogy Propertius tette III. könyvének nyitó elégiájában.⁷⁴ Tudvalevő, hogy Rimay Balassi Bálint költői iskolájának tagjaként elkötelezte magát annak, hogy egész életében ápolni fogja Esztergom 1594-es ostromakor hősi halált halt mestere emlékezetét.⁷⁵ Nyilvánvalóan nagy

⁷⁰ Kovács 2001: 19.

⁷¹ A rendkívül összetett irodalomtörténeti és poétikai problémáról jó összefoglalót nyújt Cairns 2006. A legújabb kutatások már teljesen kizárják azt a korábban elterjedt véleményt, hogy a „szubjektív” elégia a latin költészet belső (görög hatásoktól független) fejleménye volt. A mára már meghaladott álláspont egyik fontos képviselője volt: Némethy 2008. (Az 1903-ban megjelent tanulmány újraközlése.) Vitathatatlan tény, hogy Mimnermos már az i. e. 7. században szubjektív szerelmi elégiaikat írt kedveséhez, Nannóhoz, a fuvaláslányhoz. Cairns 2006: 76. A propertiusi *color* legtöbb eleme megvolt már a neoterikus Cornelius Gallus szubjektív elégiáiban (ezekről a kilenc soros Gallus-papirusz 1979-es publikálásáig szinte semmit nem tudtunk, azóta viszont pontosabb képet nyerhetünk), és mindketten mélyen merítettek a mintájukul szolgáló szubjektív hellenisztikus költészetből, pl. Euphorióntól. Knox 2006: 141–144.

⁷² Kovács 2001: 17.

⁷³ Ezt a kész verseskötényt már Rimay életében ki akarták adni. A megjelenés ekkor elmaradt, de nem vezett el a mű sajtókész kézírata, amelyből jóval később, az 1640-es években, Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdájában létrejöhett Balassi és Rimay énekeinek első rendezett kiadása. Ennek végére került a szóban forgó költemény. Ötvös 1990.

⁷⁴ Egyszersmind az ezt megelőző, és azt követő elégiában. Lásd az 53. jegyzetet.

⁷⁵ Rimay 1992: 269–278.

figyelmet fordított Propertiusnak azokra a szavaira, ahol kezdeményező lírikusként mutatkozik be, olyan költőként, aki elsőként hangolta át latinra a görög szerelmi elégiát.⁷⁶ Balassi és Rimay hasonlóképpen kezdeményezték az európai nyelvekben már meghonosodott, retorikailag kiművelt szerelmi költészet magyar változatát.⁷⁷ Tudatosan választotta mottóul Rimay Propertiusnak éppen azt az elégiáját, amelyben a római lírikus lány girlandokból font koszorút követelt magának, vagyis az általa kiművelt szerelmi költészetnek. Rimay ugyanígy tett hitet a Balassi-iskola költői által a „szerelem argumentomában” szerzett versei mellett, hangsúlyozva, hogy az anyanyelv nélkül nem emelkedhet a művelt európai nyelvek rangjára.⁷⁸ Azt a fentebb említett, nyomtatásban megjelent versgyűjteményt, amelyet Rimay szerkesztett össze, és amely egymás mellett közli Balassi és Rimay vallásos és moralizáló verseit, *Az idő ósága* kezdetű vers zárja le. Tudjuk azonban, hogy Rimay tervezett egy ennél nagyobb szabású, kettejük (Balassi és Rimay) szerelmi költeményeit is tartalmazó gyűjteményt is. Ennek sajnos csak a tervezete maradt fenn,⁷⁹ de valószínű, hogy ez is *Az idő óságával* fejeződött volna be. Ha ez igaz, akkor új fénybe kerül a vers egész mondanivalója. Akkor ez a mű is annak a Balassi-féle szerelmi költészetnek az apológiája, amely – Rimay szerint – elődei között tisztelte Propertiust is. Balassi költeményeihez írott előszavában Rimay kiemelt fontosságot tanúsít annak, hogy mestere „ad calcem operis Julia ipsius est addita” – „műve végére⁸⁰ Juliát tette”, aki külső és belső erőnyeit tekintve semmiben sem marad el Catullus Lesbiájától, *Propertius Cynthiájától*, Petrarca Laurájától stb.⁸¹

Ebben az értelemben Rimay *vates*nek bizonyult. Azok a költői-irodalmi törekvések, amelyeknek a haláláról és megdicsőüléséről beszél, valóban csak a távoli jövőben, a felvilágosodás és romantika kori magyar elégikus költők tollán folytatódtak és kaptak új lendületet.⁸²

⁷⁶ „primus ego ingredior puro de fonte sacerdos / Itala per Graios orgia ferre choros” („Én adtam legelőbb a görög dallamnak – a forrás / papja – itáliai-bacchusi lendületet.”) (Prop. 3. 1. 3–4.)

⁷⁷ Ács 2001

⁷⁸ Rimay 1992: 47–53.

⁷⁹ Koltay-Kaster 1948.

⁸⁰ „Ad calcem operis”: a mű végére oda van téve Júlia. Rimay talán egy képet tervezhetett a kiadás végére. Ez a kifejezés mindig a mű végére utal címléírásokban. (Kiss Farkas Gábor szóbeli közlése.)

⁸¹ Rimay 1955: 39. Eckhardt Sándor ford.

⁸² Kivételt jelenthet Rimay másik „elégikus hangnemben” szerzett gyászverse (*Az Úr engem sanyaríta...* Rimay 1992: 167.), amelyet fia halálára írt. Ács–Petneházi 2017: 10, 13, 14. Ezt senki sem nevezte elégiának. Hasonló kivétel Zrínyi Miklós Izsák fia halálára írt költeménye, amelyet Kende Sámuel közölt elsőként a Zrínyi-könyvtár katalógusában „az elégikus költészet gyöngyszemének” nevezve a korábban ismeretlen verset. Kende 1893: XVII. Kende az *Elégia fia halálára* címet adta a műnek, ám magánban a kéziratban nem található semmiféle cím. Ezt a műfaj-meghatározást vette át Széchy Károly Zrínyi-monográfiájának 4. kötetében, „megható, mély érzésű elégiának” nevezve a verset (Széchy 1900: 45–48.), egyszersmind közölve annak hasonmását is, amelyen világosan látszik, hogy cím nélküli költeményről van

„MAGNIS INTERVALLIS MAGNAE ARBORES NASCUNTUR”

A figyelmes versolvasónak azonnal feltűnik, hogy Rimay csak a 3–4. sortól kapcsolódik a Propertius-idézetéhez, a megelőző két sor egy attól különböző tárgyú és hangulatú filozofikus metaforával indít: „Az idő ósága nevel magas fákat”. Az óság kapcsolható éppen a propertiusi *vetustashoz*, a fa-metaforát azonban nem találjuk sehol a latin költő vonatkozó versében. Valójában itt egy Propertiustól független költői alakzatról van szó, amelyben az ok és az okozat időrendjének felcserélése az, ami feszültséget kelt az olvasóban. Az első sorban feltűnő óriásfák metaforája a harmadik sor magmetaforájával áll összefüggésben, oly módon, hogy a *fa* mint következmény két sorral megelőzi a *magot* mint okot.⁸³ Ezt a gondolatot – vagyis hogy az elhullott magokból óriásfák nőnek – magyarázza, egyértelműsíti a második sor hasonlata: „Mint tél után nyár hoz kórókra virágot”. Ez a természet örök körforgásában megnyugvást leelő, panteisztikus okfejtés nem Propertius világából való.

Rimay János 1626-ban írt egy hosszú levelet Pázmány Péternek. Abban olvashatók a következő szavak: „De nagyságos Uram, *magnis intervallis magnaе arbores nascuntur*, azt írja Seneca”.⁸⁴ A kutatók már régen észrevették, hogy ez a Senecapasszus lehet a most tárgyalt vers kezdősorának forrása. Ám hiába olvasták át tüzetesen Seneca írásait, a Rimaytól neki tulajdonított szövegrészt nem sikerült megtalálni.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy nem is létezik ilyen Seneca-locus. Az viszont több mint valószínű, hogy Rimay az *Erkölcsei levelek* két egymáshoz közeli szöveghelelyének olvasmányélményéből rakta össze a Pázmánynak írt „Seneca”-sort.⁸⁶

(1) Ep. 41.3:

Si tibi occurrerit *vetustis arboribus* et solitam altitudinem egressis frequens lucus et conspectum caeli <densitate> ramorum aliorum alios protegentium summovens, illa proceritas silvae et secretum loci et admiratio umbrae in aperto tam densae atque continuae fidem tibi numinis faciet.

(„Ha évszázados, rendkívül magas fákkal telt erdőbe jutsz, hol az egymásra boruló ágak árnyéka eltakarja az égboltot: az égbenyúló fák, a hely titokzatos

---

szó. Kende és Széchy nyilvánvalóan koruk meghatározó posztromantikus műfaji szemlélete alapján – de nem alaptalanul – nevezték elégiának Zrínyi alkotását. Az irodalomtörténeti köznyelv ma is *Elégia* címmel emlegeti ezt a művet. Minderről bővebben lásd: Ötvös 1997; Szilasi 2006.

⁸³ Kovács Gábor rámutat a „magas” és a „magot” szavak hangalakjának egybeesésére, és a két szó között szemantikai kapcsolatot vél felfedezni: „A cselekvés eredménye és a cselekvés kezdőpontja a fonikus szabályozás hatására azonosává válik. A *hírnév magja* és a *magas fa* tehát szemantikailag is szoros kapcsolatba lépnek, ezáltal a fa növekedésének és a hírnév ilyen formájú létrejöttének törvényszerűségét, szabályszerűségét, természetességét és »kényszerítettségét« kiemelve.” Kovács 2001: 19.

⁸⁴ Rimay 1992: 221.

⁸⁵ Havas 1982: 671.

⁸⁶ Köszönettel tartozom Németh Attilának, aki a Seneca-szöveghelelyeket azonosította.

magányossága és a szabad ég alatt annyira egybefonódó, annyira sűrű, csodálatos árnyék felkelti benned az isten hatalmában való hitet.”⁸⁷

(2) Ep. 42.1:

Iam tibi iste persuasit virum se bonum esse? Atqui vir bonus tam cito nec fieri potest nec intellegi. Scis quem nunc virum bonum dicam? hunc secundae notae; nam ille alter fortasse tamquam phoenix semel anno quingentesimo nascitur. Nec est mirum *ex intervallo magna generari*: mediocria et in turbam nascentia saepe fortuna producit, eximia vero ipsa raritate commendat.

(„Meggyőzött már derekasságáról az a barátod? Pedig hát olyan hamar nem válhat valaki derék férfivá, s nem is ismerhetik el annak. Tudod, kit nevezek most derék férfinak? Amolyan másodrangút. Mert elsőrangú minden ötszáz évben talán csak egyszer születik, akár a fönixmadár. S nem is csoda, hogy hosszú szünetek után támad a nagyság; közepes és a tömeg tetszésére termett dolgot gyakran hoz létre a sors, kitűnőt viszont éppen ritkasága ajánlja.”)⁸⁸

Ha mégis kételkednénk abban, hogy ezeket a sorokat vonta össze Rimay, meggyőzhetnek minket a Pázmány-levélből vett idézet következő szavai, amelyek a Seneca-citátumot magyarázzák: „csak ritkán hintette az derék nagy embereket is az Úr isten ez világba, kik számába censeáлом és számozom Nagyságodat” stb.⁸⁹

És ha még ez után is további bizonyítékuk után keresnénk, ilyeneket is találhatunk. Seneca most idézett 42. erkölcsi levelét a 8. caputtól egészen végig lefordította magyarra Rimay János *Elmélkedés az életről* címmel számon tartott töredékében. Alljon itt ebből csupán a Rimay olvasói számára legismertebb részlet:

Ep. 42. 10:

Qui se habet, nihil perdidit. Sed quoto cuique habere se contigit?

(„Tartsd temagadot meg temagadnak, mert aki magának tartja magát meg, nem vesz semmit az el, de hány ember vagyon e világon, aki magának tartsa meg magát...?”)⁹⁰

Ugyanezt a Seneca-helyet használta fel Rimay *Udvar s irégy tiszték* kezdetű versében is: „Ki magáé lehet, ne legyen másé”.⁹¹

Visszatérve *Az idő óságához* jól láthatjuk, hogy Rimay egy élénk sztoikus szálát sodor bele a propertiusi elégia fonalába.⁹² Ezzel meg is változtatja a vers *colorját*. A Senecától kölcsönzött ötlet is az antik halálképzetekhez kapcsolódik. De míg

⁸⁷ Seneca 2002: 206. Sárosi Gy. ford. Vö. Seneca 2015: 124.

⁸⁸ Seneca 2002: 208. Vö. Seneca 2015: 126.

⁸⁹ Rimay 1992: 221.

⁹⁰ Rimay 1955: 153. Vö. Keserű 1963: 6; Molnár 2009

⁹¹ Rimay 1992: 112.

⁹² Az antik sztoicizmus eszméi Propertius líráját is áthatották. Papanghelis 1987: 199–200.

Propertius halál-elképzelései erőteljesen kötődtek a földi maradványok körül megbúvó alvilági szellemekhez, addig Senecára és a többi sztoikusra egy elvontabb és sokkal szkeptikusabb lélek- és halhatatlanság-felfogás volt jellemző.⁹³ Epiktétosz és Marcus Aurelius, akik szintén hatottak Rimayra, nemigen hittek a halál utáni életben, hanem úgy vélték, hogy az elmúlás nem más, mint a lélek visszaolvadása az elemeknek abba a hatalmas masszájába, ahonnan erednek. Maga Seneca a többi sztoikusnál némiképp több esélyt adott a lélek halhatatlanságának, mégsem volt bizonyos abban. Úgy beszélt erről, mint egy szép reménységről.⁹⁴

Rimay természetesen nem antik pogány felfogásban, hanem kora neosztoikus eszméinek megfelelően, keresztény szellemben átértelmezve olvasta Senecát.⁹⁵ A vers utolsó sorában meg is jelenik az Úristen mint az emberi lét végső célja és értelme. A költemény világában mégsem kap túlzott jelentőséget a mennyei boldogság. Sokkal több tér nyílik a sztoikus moralizálásnak: „Mindazáltal jó légy, s mással is sok jót tégy”.⁹⁶ A költő lebegteti, mit is ért azon a „jövendőn”, ahol majd elnyeri végső jutalmát. Hasonlóképpen kétértelmű az utolsó sorban megfogalmazott ön-felszólítás: „Te az célra vigyázz, s az centrumot találd”. Jelentheti ez az „értelmes halál”, a „finis coronat opus” gondolatát,⁹⁷ egyszersmind magát a verset is, amely mintegy lezárja, megkoronázza és összefoglalja életművét.

Rimay valóban költői törekvéseinek két tartóoszlopára⁹⁸ helyezte ezt a versét. Az egyik oszlop a Balassi Bálint kezdeményezte új magyar reneszánsz költészet, amely elődei közt tiszteli Propertiust is. A másik az itt és most Seneca nevével fémjelzett újsztoicizmus, amely teljesen átítatta Rimay líráját.⁹⁹

ELÉGIA EZ?

Ezt a kérdést joggal felteheti bárki, ám minden kétséget eloszlató választ aligha lehet rá adni. Mégis számos érv hozható fel emellett, hogy Rimay elégiát szerzett mind a szó reneszánsz kori, mind újkori értelmében. Reneszánsz elégiáról beszélhetünk a vers kapcsán, mivel a halál és az elmúlás témakörébe vág, egyszersmind egy szintén a gyász hangján megszólaló nevezetes ókori elégiát imitál, miközben a késő reneszánsz neosztoicizmus eszmeköréből is merít. Humanista értelemben persze nem elégia, mivel nem disztichonban íródott. De ez természetes, hiszen a kor többi anyanyelven író reneszánsz elégikusai, például a franciák és

⁹³ Vö. Németh 2019

⁹⁴ Cumont 1922: 14

⁹⁵ Turóczy-Trostler 1961

⁹⁶ Az persze nem vonható kétségbe, hogy a mag-metaforának komoly újszövetségi áthallásai vannak. Kovács 2001: 20.

⁹⁷ Kovács 1979

⁹⁸ Ács 2008

⁹⁹ Bene 2012

az angolok (Pierre Ronsard¹⁰⁰ és John Donne,¹⁰¹ hogy csak két jelentős elégistát említsünk) sem alkalmazták, nyelvük természetéből adódóan nem is alkalmazhatták a klasszikus versformákat.

Izgalmasabbak a vers azon előremutató jellemzői, amelyek modern értelemben is megfelelni látszanak az elégiaműfaj kritériumainak. Az értékvesztés állapotrajzát Propertiustól kölcsönzi Rimay, ám a feloldást jelentő értéktelítettség költői érvrendszere Seneca sztoikus panteizmusára vezethető vissza. Az elégikus *color* tehát a természet nosztalgikus perspektívájával gazdagodik. Ez a lét örök körforgásán merengő elégikus „érzékenység” kétségkívül előlegezi az elégia „szentimentális” schilleri felfogását. Ugyanebbe az irányba mutatnak az emberi remények és törekvések eredményeit a messi és bizonytalan jövőbe kivetítő lírai gesztusok. Schiller szerint az elégia „a természet és az eszmény vagy szomorúság tárgya, ha amaszt mint elvesztett, emezt mint el nem értet ábrázolja”.¹⁰²

Morton W. Bloomfield többször idézett tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy a 18. századi angol elégia jellegzetes hangvétele nem volt olyan nagy újítás, mint ahogyan azt általában képzelik.¹⁰³ Már az angol reneszánsz elégiaszerzőkre is jellemző volt a siránkozás, a hálaadás és megvigasztalódás hangulati egysége.¹⁰⁴ Az angol szentimentális „sírköltészet” talán leghíresebb darabjának, Thomas Gray *Elégia egy falusi temetőben* (*Elegy Written in a Country Churchyard*) című versének hangvétele¹⁰⁵ nem különbözik túlságosan John Donne, Spenser, Sir Philip Sidney és mások halotti tárgyú reneszánsz elégiaíaitól.¹⁰⁶ A különbség talán csak annyi, hogy a szentimentális érzékenység nagyobb hangsúlyt helyez a lírai énre, mint a panaszkodás tárgyára.¹⁰⁷ Mindez Rimay János verséről is elmondható, megtoldva azzal, hogy a költemény önmegszólító jellege révén a költői én is jelentősen előtérbe kerül itt. Úgy tűnik, hogy Berzsenyi nagy elégiai (valójában

¹⁰⁰ Silver 1981: passim – Ronsard híres utolsó versét (*Il faut laisser maisons et vergers et jardins – Kertet, házat, baxát*) szonettformája ellenére akár elégiaként is lehet olvasni, sokban hasonló Rimay költeményéhez. Philippe Ariès értelmezésében azonban a gyümölcsös és a kert emlegetése, amelyeket el kell hagyni, nem panteisztikus, hanem „tulajdonosi szemléletet” tükröz. Szóval a lírai én szomorú persze, de olyan, mintha ma egy költő azon keseregne, hogy ha meghal, többé nem ruccanhat ki a hétvégi telekre és többé nem bulizhat a jachtján. A földi javakkal kapcsolatos kommunikáció idővel szemérmesebb lett, és Ronsard elégikusága nem teljesen ugyanaz, mint a modern elégikusság. Ariès 1974: 45. (Förköli Gábor szóbeli megjegyzése.)

¹⁰¹ Pigman 1985: passim

¹⁰² Schiller 2005: 296.

¹⁰³ Bloomfield 1986: 150.

¹⁰⁴ Vö. Pigman 1985: 40–51.

¹⁰⁵ Miként Horatius gúnyolta Propertius szerinte túlonúl hellenizáló költészetét, úgy ironizált a klasszicista Samuel Johnson Thomas Gray verseit: „nyelve [...] túl pompázatos, a gondolatokban meg semmi új sincs”. Wéber 1971: 112. Vö. Meyer-Sickendiek 2005: 121.

¹⁰⁶ Szörényi László mutatott rá nemrégiben, hogy Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versében a síri világból feljövő kísértet érzélgős motívumát Propertiustól vette át. Szörényi 2015.

¹⁰⁷ Bloomfield 1986: 150.

Horatiust elégikus hangnemben imitáló elegico-ódái), *A közéleti tél* és a *Levéltöredék barátnémböz*¹⁰⁸ sem állnak oly távol *Az idő óságától*, mint azt feltételezik.

A Rimay-költemény Propertiustól Seneca felé mozgó belső logikája megfelel azoknak az ismérveknek is, amelyeket Budai Ézsaiás fentebb említett könyvében az elégia kapcsán megfogalmazott. A debreceni professzor Propertiust nem tartotta *par excellence* elégikus költőnek, mivel „az elégia természete mellett nem maradt meg oly állhatatosan, mint Tibullus, erősebb indulatból beszélvén, mint az elégiához illene, s ugyanezért néha a *liricus*, néha pedig az *epicus* hanghoz közelítvén”.¹⁰⁹ Az az „érzékeny”, Senecától kölcsönzött hang, amellyel Rimay mérsékli a propertiusi elégia indulatát, valóban olyan siránkozás, amely „magában ebben a panaszolkodásban talál mintegy vigasztalást”.¹¹⁰

Hogy pontosan mi az elégia lényege, arról – láthattuk – évezredek óta folyik a vita. Horatius is csak abban volt biztos, hogy az elégikus sorpár, a disztichon eredendően a gyász kifejezőeszköze volt: „versibus impariter iunctis querimonia primum” („Két nem egyenlő versben a gyász szólalt meg egykor” Hor. *Ars poetica* 75.). A szó eredete a közkeletű etimológia¹¹¹ szerint – erre utal Horatius is – abból a hangból ered, amelyen a görög gyászolók és siránkozók kiáltottak. Ez a hang volt az elégia alaphangja, amelyre bonyolult akkordok építhetők. Röviden szólva az elégia nem más, mint jajkiáltás. Ez a „jaj” lehet a gyászé és lehet a szerelemé, lehet a szomorúságé és lehet a vágyakozásé, lehet ez is, lehet az is, sőt, ahogy az ógörög indulatszavak esetében ez gyakori, lehet egyszerre mindkettő. Rimay verse is ilyen többértelmű jajkiáltás. És ez a többértelműség az irodalom egyik lényegű vonása.¹¹²

| BIBLIOGRÁFIA

ÁBEL J. 1880. *Magyarország és a Dunai Tudós Társaság*. Budapest, MTA.

ÁBEL J. – HEGEDŰS I. 1903. *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum*. Budapest, Hornyánszky.

ÁCS P. 2001. A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben. In: Uő. „*Az idő ósága*.” *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, Osiris, 13–31.

¹⁰⁸ Berzsenyi valójában horatiusi ódákat írt, ám a schilleri értelemben, elégikus hangnemben. Horatiust a 18–19. század fordulóján elégikusan értelmezték. Szegedy-Maszák 1977; Vö. Meyer-Sickendiek 2005: 115–146; Csetri 2007: 101–102.

¹⁰⁹ Budai 1802: 383.

¹¹⁰ Budai 1802: 58.

¹¹¹ Maga a szó feltehetőleg a görögök előtti ősi „pelaszg” civilizáció világából ered. „Az elégia vagy *elegos* nevet rendszerint attól a hangtól szokták származtatni, mellyel a siránkozók és jajgatók szoktak élni” – mondja Budai É. Uo.

¹¹² Köszönettel tartozom Förköli Gábornak, Kiss Farkas Gábornak, Ötvös Péternek és Zsupán Edinának, akik kéziratban elolvasták tanulmányomat, és értékes észrevételeket tettek.

- ÁCS P. 2006. „Egy út készítették.” Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. In: Uő. „Elváltozott idők.” *Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Budapest, Balassi Kiadó.
- ÁCS P. 2008. A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban. In: Mikó Á. – Verő M. (szerk.). *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*: Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28 – július 27. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 36–50.
- ÁCS P. – PETNEHÁZI G. 2017. „A koponya kamrácskái” – Rimay János a csecsemők fejlődéséről elmélkedik. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 21, 2, 9–26.
- ARIÈS, P. 1974. *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. Transl. by P. M. Rahum. Baltimore and London, The John Hopkins University Press.
- BALÁZS J. 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENE S. 2012. *Rimay vindicatus. Rimay János Justus Lipsiusbox írott leveléről*. In: Kecskeméti G. – Tasi R. (szerk.). *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 139–188.
- BESSONE, F. 2013. Latin Precursors. In: T. S. Thorsen (szerk.). *The Cambridge Companion to Latin Love Elegy*. Cambridge, University Press, 39–57.
- BLOOMFIELD, M. W. 1986. The Elegy and the Elegiac Mode: Praise and Alienation. In: B. Kiefer-Lewalski (szerk.). *Renaissance Genres*. Cambridge Massachusetts and London, Harvard University Press, 147–157.
- BÓNUS T. 2012. Irodalmi tudat – természeti és kulturális kód között. Németh G. Béla olvasásmódjáról. In: Uő. *Az irodalom ellenjegyzései. Írások kortárs magyar irodalmárokról*. Budapest, Ráció, 9–57.
- BORZSÁK I. 1975. Az antik manierizmus kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 22, 233–246.
- BUDAI É. 1902. *Régi tudós világ története*. Debrecen, Szigethy Mihály.
- CAIRNS, F. 2006. Propertius and the Origins of Latin Love-Elegy. In: GÜNTHER 2006: 69–95.
- CUMONT, F. 1922. *After Life in Roman Paganism. Lectures Delivered at Yale Univeesity on the Silliman Foundation*. New Haven, The Yale University Press.
- CSÁSZÁR ELEMÉR (szerk.) 1914. *Deákos költők I. Rájnis, Baróti Szabó, Révai versei*. Budapest, Franklin Társulat.
- CSENGERI J. 1897. *Propertius elégiái*. Ford., bev., jegyz. Csengeri J. Budapest, Franklin Társulat.
- CSETRI L. 2007. Kazinczy poétikájáról. In: Uő. *Amathus: Válogatott tanulmányok* I. Budapest, L'Harmattan, 93–120.
- ECKHARDT S. 1972. Poeta doctus. In: Uő. Komlószi T. (szerk.). *Balassi-tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FANTHAM, E. 2006. The Image of Woman in Propertius' Poetry. In: GÜNTHER 2006: 183–198.
- FERENCZI Z. 1921. A „lingua vulgaris” a magyar irodalomban. *Akadémiai Értesítő*, 11–16.
- FÖLDI J. 1962. *A versírásról*. Ádám Révész G. (szerk.). Budapest, Tankönyvkiadó.
- GAVINELLI, S. 2006. The Reception of Propertius in Late Antiquity and Neolatin and Renaissance Literature. In: GÜNTHER 2006: 399–415.
- GÜNTHER, H.-C. (szerk.). 2006. *Brill's Companion to Propertius*. Szerk. H.-C. Günther. Leiden, Brill.
- HAJDU P. 2020. Ovidius az idegenek között. In: Krupp 2020: 129–148.

- HAVAS L. 1982. Költői időszemlélet a későreneszánsz és a barokk határán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 667–677.
- HOLLIS, A. 2006. Propertius and Hellenistic Poetry. In: GÜNTHER 2006: 97–125.
- HOLZBERG, N. 1990. *Die römische Liebeselegie*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- HORVÁTH I. (szerk.) 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II*. Paris, Nouvel Objet.
- HORVÁTH I. 1982. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH J. 1956. „Proféták által szólt rígen.” In: Uő. *Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 48–60.
- HOWATSON, M. C. 2013. *The Oxford Companion to Classical Literature*. Oxford, University Press.
- IMRE M. 1995. „Magyarország panasza.” Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- JANKOVITS L. 2012a. *Nobilis ingenio. Janus Pannonius költészete*. Arad, Magyar PEN Club–Concord Media Jelen.
- JANKOVITS L. 2012b. A diadalmas mandulafa. *Jelenkor*, 51, 1113–1119.
- JANUS PANNONIUS 1987². Összes munkái. V. Kovács Sándor (szerk.). Budapest, Tankönyvkiadó.
- JANUS PANNONIUS 2006. *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*. Volumen I. Epigrammata. Fasciculus I. Textus. Mayer Gyula, Török, László (szerk.). Budapest, Balassi Kiadó.
- JANUS PANNONIUS 2014. *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*. Volumen II. Elegiae. Fasciculus I. Textus. Mayer Gyula, Török, László (szerk.). Budapest, Balassi Kiadó.
- KENDE, S. 1893. *Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi*. Wien, Verlag von S. Kende.
- KESERŰ B. 1963. Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 3, 3–44.
- KNOX, P. 2006. Propertius and the Neoterics. In: GÜNTHER 2006: 127–144.
- KOLTAY-KASTNER J. 1948. Rimay Balassi-előszava. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 87–91.
- KOVÁCS G. 2001. Idő és metafora Rimay János „Az idő ósága...” kezdetű költeményében. *Huszonegy*, 1, 16–21.
- KOVÁCS S. I. 1979. Az értelmes halál. Jegyzek a „Szigetvári Emlékkönyv”-ről. In: Uő. *Zrínyi-tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–17.
- KRUPP JÓZSEF (szerk.) 220. *Világok között. Tanulmányok Ovidius életművéről*. Budapest, Reciti.
- KULCSÁR SZABÓ Z. 1996. Irodalom/történeti/kánon(ok). *Szövegek között* 1, 16–38.
- LACHMANN, K. (szerk.) 1829. *Sex. Propertii elegiae*. Berlin, Reimer.
- LÓRINCZ Cs. 2005. Elégia és búcsú mint emlékezet a nyelvben. Arany, Mörke, Vörösmarty. *Irodalomtörténet* 36/86, 54–64.
- LUCK, G. 1959. *The Latin Love Elegy*. London, Methuen.
- MALTBY, R. 2006. Major Themes and Motifs in Propertius’ Love Poetry. In: GÜNTHER 2006: 147–181.
- MEYER-SICKENDIEK, B. 2005. *Affektpoetik: eine Kulturgeschichte literarischer Emotionen*. Würzburg, Königshausen & Neumann.
- MILLER, P. A. 2004. *Latin Love Elegy and the Emergence of the Real*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- MOLNÁR A. 2009. Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez. In: *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Császtvay Tünde–Nyerges Judit (szerk.). Budapest, Balassi Kiadó, 261–265.

- NÉMETH A. 2019. Seneca és a titkos cenzor. Ókor 18, 1, 42–49.
- NÉMETHY G. 2008/1903. A római elégia viszonya a göröghöz. In: Szilágyi János György (szerk.). *Voces paginarum. Magyar ókortudomány a XX. században*. Budapest, Osiris.
- NySz 1890. *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond (szerk.). Budapest, Hornyánszky Viktor.
- ÖTVÖS P. 1990. Rimay Balassi-kiadásának tervéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94, 81–87.
- ÖTVÖS P. 1997. Zrínyi Miklós cím nélküli verséről. In: „Mint sok fát gyümölcssel...” *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Szerk. Orlovsky G. Budapest, ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 34–42.
- PALOTÁS GY. 2015. Egy 16. századi „volusiusi Annales” ellen: hogyan ne írjunk történelmet. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15-16. századi Magyarországon*. Szerk. Békés E. – Kasza P. – Lengyel R. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Intézet, 109–118.
- PANOFKY, E. 1964. *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. New York, H. N. Abrams.
- PAPANGHELIS, T. D. 1987. *Propertius: A Hellenistic Poet on Love and Death*. Cambridge, University Press.
- PEROSA, A. – SPARROW, J. 1979. *Renaissance Latin Verse*. London, Duckworth.
- PIGMAN, G. W. III 1985. *Grief and English Renaissance Elegy*. Cambridge, University Press.
- PIRNÁT A. 2018. Búcsú Váradtól. Hozzászólás Vadász Géza Janus Pannonius-tanulmányához. In: Uő. *Kiadatlan tanulmányok*. Ács Pál (szerk.). Budapest, Reciti, 11–16.
- REINHARD, T. 2006. Propertius and Rhetoric. In: GÜNTHER 2006: 199–216.
- RICHARDSON, L. Jr. (szerk.) 1976. *Propertius: Elegies I–IV with introduction and commentary*. Norman, University of Oklahoma Press.
- RIMAY J. 1955. Összes művei. Eckhardt Sándor (szerk.). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RIMAY J. 1992. Írásai. Ács Pál (szerk.). Budapest, Balassi Kiadó.
- RIMAY J. 1994. *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*. Ács Pál (szerk.). Budapest, Balassi Kiadó.
- RITOÓKNÉ SZALAY Á. 1982. Rimaiana. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86, 660–667
- ROLLER, M. B. 2001. ‘Color’. *Sloane*, 115–19.
- SAFRANSKI, R. 2007. *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, Európa.
- SCHILLER, F. 2005. A naiv és a szentimentális költészetről. Ford. Papp Zoltán. In: Schiller, F. *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest, Atlantisz, 261–351
- SCOLLEN, C. M. 1967. *The Birth of the Elegy in France, 1500–1550*. Genève, Droz.
- SENECA, LUCIUS ANNAEUS 2002. *Prózái művei*, I. kötet. Takáts László (szerk.). Budapest, Szent István Kiadó.
- SENECA, LUCIUS ANNAEUS 2015. *Letters on Ethics to Lucilius*. M. GRAVER and A. A. LONG (szerk.). Chicago, The University of Chicago Press.
- SILVER, I. 1981. *Ronsard and the Hellenic Renaissance in France*. Genève, Librairie Droz.
- SZÁDOCSKY V. 2014. Neolatin elégiaiköltészet a 18. századi magyar jezsuita oktatásban. In: Bartók Zsófia Ágnes et alia (szerk.). *VERS: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában*. Budapest, Reciti Kiadó, 105–110.

- SZALAI A. 1980. *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- SZÁVAI D. 2017. „...el is vagyok veszítve, / meg is vagyok találva.” Az elégia visszatéréséről és az elégiko-ironikusról a kortárs magyar költészetben.” In: Szávai Dorottya, Varga Zoltán, Z. (szerk.). *Műfaj és komparatiztika*. Budapest, Gondolat, 160–178.
- SZÉCHY K. 1900. *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. IV. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZEGEDY-MASZÁK M. 1977. Berzsenyi verstípusairól. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 43–50.
- SZENTIRMAI D. 2001. AXVII. századi magyar nyelvű halotti költészet teljeskörű, sokszempontú gépi nyilvántartása. Budapest, Gépeskönyv. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/halal/>
- SZEPESY T. (szerk) 1962. *Tibullus és Propertius összes költeményei*. Budapest, Helikon.
- SZILASI L. 2006. „Egyike is kétség.” Az irodalmi Ábrahám-komplexumról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 30 (Ötvös Péter-Festschrift), 239–250.
- SZILASI L. 2008. *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- SZÖRÉNYI L. 2015. Ki törődik a holtakkal? *Drót*, 2015. 10. 09. <https://drot.eu/szorenyi-laszloki-torodik-holtakkal>
- TAMÁS Á. 2020. Io írása. Ember és állat a fikció börtönében. In: Krupp 2020: 13–25.
- TESZ 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TURÓCZI-TROSTLER J. 1961. Keresztény Seneca. In: Uő. *Magyar irodalom – Világirodalom*, II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 156–218.
- ZIMMERMANN, B. 2006. The Reception of Propertius in the Modern Age. Johann Wolfgang von Goethe’s Römische Elegien and Ezra Pound’s Homage to Sextus Propertius. In: GÜNTHER 2006: 417–428.